

Obsada beneficjów w łacińskiej diecezji chełmskiej na początku XVII wieku. Obraz statystyczny

Bogumił SZADY

Lublin

Obraz duszpasterstwa w diecezji uwarunkowany był liczbą i kwalifikacjami duchowieństwa je sprawującego. Główna trudność przy ustalaniu liczebności duchownych tkwi w tym, że źródła – mam tutaj na myśli głównie wizytacje – na ogół znacznie dokładniej rejestrują liczbę beneficjów aniżeli beneficjariuszy¹.

Duchowieństwo w diecezji chełmskiej – podobnie jak w całej Rzeczypospolitej – było wyraźnie zhierarchizowane. Na czele duchowieństwa diecezjalnego stał biskup. Następne miejsca zajmowali prałaci i kanonicy kościoła katedralnego, prałaci i kanonicy kolegiaty zamojskiej, plebani oraz duchowni niższego szczebla (wikariusze, mansonarze, prepozyci szpitalni, kapelani i altarzyści). Statuty synodalne chełmskie z 1604 roku wyraźnie nakazywały duchownym, aby trzymali się granic swoich kompetencji i nie wkraczali w uprawnienia swoich przełożonych².

Synody diecezji chełmskiej wskazują na niedostateczną liczbę kleru w diecezji. Ważniejsze jednak od tego były kwalifikacje duchowieństwa, gdyż „lepiej, żeby zarządców kościołów brakowało, niżby mieli być do tego szaczonego urzędu nieodpowiedni powołani”, mówią statuty. O wiele częściej od małej liczby duchowieństwa akcentowano jego ubóstwo³. Mała liczba duchownych w diecezji była natomiast podkreślana prawie w każdej relacji biskupów chełmskich do Rzymu z końca XVI i początku XVII wieku. Biskup Stanisław Gomoliński w swojej relacji z 1594 roku wyjaśniał, że mała liczba

¹ E. Wiśniowski, *Liczebność duchowieństwa diecezjalnego na ziemiach polskich w pierwszej połowie XVI wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 16 (1968), z. 2, s. 45.

² *Vicarius non sibi parochorum dignitatem usurpet, parochus non se cum canonicis et praelatis loco et eminentia comparet, canonici et in aliqua dignitate ecclesiastica constituti ea, quae vel iurisdictionis vel ordinis vel praerogative episcopalis sunt, per ambitionem sibi arrogare non audeant*, J. Sawicki, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 9: *Synody diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego z XVI–XVIII wieku i ich statuty*, Lublin 1957, s. 93.

³ Tamże, s. 141, 163, 170.

kleru spowodowana była wszechobecnością schizmatyków (prawosławnych) i heretyków oraz brakiem uposażeń beneficjów spowodowanym niepłaceniem dziesięcin. Parafie ze względu na swą rozległość wymagały często obecności więcej niż jednego duszpasterza. Biskup wskazuje na niemożność zapewnienia diecezji większej liczby duchownych. Trudności sprawiało nawet znalezienie jednego odpowiedniego księdza, który chciałby objąć dwie parafie⁴.

Głosy o małej liczbie kleru pobrzmiwają również w relacjach z 1597 i 1624 roku. Przyczyny powtarzają się: bardzo skromne uposażenia beneficjów oraz duża liczba innowierców. Na pewną poprawę liczebności kleru wskazuje obecność w 1624 roku w każdej parafii przynajmniej jednego duchownego. Były też parafie o kilkusobowej obsadzie⁵.

Wizytacja diecezji chełmskiej przeprowadzona w latach 1602–1604 przez biskupa Jerzego Zamoyskiego oraz akta sądu biskupiego⁶ wspominają o 72 osobach duchownych posiadających beneficyja w diecezji chełmskiej. Duchowni ci obsadzali 93 stanowiska kościelne⁷. Różnica między liczbą duchowieństwa a liczbą obsadzonych urzędów wynika ze sprawowania przez jedną osobę dwóch lub więcej funkcji w diecezji (kumulacja beneficjów). Zjawisko to stanowi pewną przeszkodę przy próbach ustalania liczebności kleru, gdyż jedną osobę trzeba ujmować dwa lub więcej razy w statystyce. Dla przykładu: kanonik krasnostawski, będący jednocześnie plebanem w Grabowcu, zostanie zaliczony najpierw do duchowieństwa katedralnego, następnie do parafialnego. Pełny obraz statystyczny, zarówno obsady, jak i duchowieństwa, można uzyskać tylko przy jednoczesnym przedstawieniu: liczby duchowieństwa, stopnia obsady stanowisk i rozmiarów kumulacji beneficjów⁸. Przedstawiona przeze mnie **statystyka jest odzwierciedleniem tylko struktury obsady beneficjów, a nie struktury duchowieństwa**. Pomijam zagadnienie kumulacji beneficjów, w związku z czym jedna osoba sprawująca dwa urzędy jest w obliczeniach traktowana jak dwie różne osoby (osoba sprawująca trzy urzędy – jak trzy różne osoby).

⁴ Archiwum byłej Kongregacji Soboru w Rzymie (Archivio della Congregazione del Concilio), *Relationes episcoporum Chelmenensis*, 1594, k. 472–472v (dalej Rel.).

⁵ Rel. 1597, k. 489; Rel. 1624, k. 2.

⁶ *Acta visitationis totius dioecesis Chelmenensis R.D. Georgii Zamoyski et R.D. Remigii Koniecpolski episcoporum Chelmenensium ex annis 1602–1605, 1628–1629... A.D. 1734 coordinata et conscripta*, Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, A 149 (dalej AAL, A 149); *Acta visitationis ecclesiarum parochialium in dioecesis Chelmenensi, nec non acta iudicaria Georgii Zamoyski episcopi Chelmenensis ex annis 1601–1610, 1612–1613*, Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, A 106 (dalej AAL, A 106).

⁷ Ze statystyki tej jest wyłączona 40-osobowa grupa wikariuszy parafialnych, jako kler niebeneficjalny.

⁸ Zwrócił na to uwagę E. Wiśniowski w cytowanej pracy, s. 43–77.

Nierównomierne rozmieszczenie beneficjów w diecezji (Krasnymstaw, Zamość i Uchanie skupiały połowę wszystkich stanowisk w diecezji) wpływało na różną liczbę duchownych w ośrodkach kościelnych. Około 30 proc. duchowieństwa diecezjalnego-beneficjalnego (21 osób) związanych było ze stolicą diecezji – Krasnymstawem. Poza tym liczną obsadę posiadała kolegiata w Zamościu oraz parafie: Bełz, Grabowiec, Chełm, Potylicz, Uchanie, Magierów i Hrubieszów. Około 60 proc. całego duchowieństwa diecezji chełmskiej związanych było z 9 miastami (14 proc. wszystkich ośrodków duszpasterskich). Zjawisko takie świadczy o wyspiarskim rozmieszczeniu duchowieństwa w diecezji, charakterystycznym dla terenów, gdzie ludność i Kościół katolicki znajdowały się w mniejszości.

Materiał źródłowy wskazuje na dość pełną obsadę kapituły katedralnej w Krasnymstawie. W 1607 roku składała się ona z co najmniej 2 prałatów i 9 kanoników, więc obsada była niemalże zupełna⁹. Znacznie słabiej obsadzone było na początku XVII wieku kolegium wikariuszy i kolegium mansjonarzy katedralnych (tabela).

W badanym przeze mnie okresie kolegiata zamojska była dopiero w fazie organizacji, w związku z czym duże trudności sprawia ustalenie stopnia obsady ufundowanych przy niej beneficjów. Stopień obsady kapituły kolegiackiej jest zbliżony do kapituły katedralnej. Na początku XVII wieku, spośród ufundowanych 3 prałatur i 4 kanonii, bez obsady pozostawała przez pewien czas tylko prałatura kustosa¹⁰. Bardzo wysoki stopień obsady charakteryzował też kolegium wikariuszy i mansjonarzy kolegiackich, głównie na skutek licznych prowizji dziekana Mikołaja Kiślickiego¹¹.

Najliczniejszą grupę duchowieństwa diecezjalnego stanowili rektorzy kościołów parafialnych. Wizytacja oraz akta sądowe biskupa Zamoyskiego z lat 1602–1604 przynoszą informacje o 49 duchownych określanych jako *plebanus*, *parochus*, *praepositus* lub *rector ecclesiae* (13 kościołów pozostawało bez obsady plebańskiej). Oznacza to, że ponad 62 proc. duchowieństwa beneficjalnego w diecezji związanych było z zarządaniem parafiami. Niższe duchowieństwo parafialne (beneficjalne) spotykane jest raczej sporadycznie. Z niższymi beneficjami parafialnymi, tj. prepozyturami szpitalnymi i kolegiami mansjonarzy parafialnych związanych było jedynie 8 duchownych (11 proc. wszystkich beneficjentów).

⁹ Kapituła krasnostawska w dokumencie fundacyjnym otrzymała 2 prałatury i 10 kanonikatów, *Przywilej fundacyjny Władysława Jagiełły dla kapituły chełmskiej z 1429 roku*, wyd. P. Kałwa, „Kwartalnik Historyczny”, 47 (1933), s. 73–77.

¹⁰ A. Wadowski, *Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej*, Warszawa 1899–1900, s. 87.

¹¹ AAL A 106, k. 11v, 30, 53v; AAL, A 107, k. 8–9, 36v, 38, 73v.

Obsada beneficjów w łacińskiej diecezji chełmskiej

Tabela 1. Stopień obsady beneficjów w diecezji chełmskiej w latach 1600–1605.

Nazwa beneficjum	Liczba beneficjów	Liczba beneficjów obsadzonych	Stopień obsady
Kanonie i prałatury katedralne	12	11	92%
Kanonie i prałatury kolegiackie	7	6	86%
Wikariaty katedralne	12	6	50%
Wikariaty kolegiackie	9	9	100%
Mansjonarie katedralne	5	4	80%
Parafie	62	49	79%
Mansjonarie parafialne	4	4	100%
Prepozytury szpitalne	4	4	100%
Razem	115	93	81%

Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że w diecezji chełmskiej w latach 1601–1605 (początek rządów biskupa Zamoyskiego) najlepiej obsadzone były wyższe beneficja katedralne i kolegiackie oraz niższe beneficja parafialne, choć liczba tych ostatnich była bardzo mała. Największą lukę zauważa się w obsadzie niższych beneficjów katedralnych oraz parafii.